УДК 792

Гали Рәхим

АКАДЕМИЯ ТЕАТРЫНДА ТАРИХИ ӘСӘРЛӘР

Гали Рахим – писатель, литературовед, критик – в истории татарской литературы занимает особое место. В ноябре этого года исполнилось 130 лет со дня его рождения. Его научные труды были опубликованы во многих газетах и журналах, сейчас они являются библиографической редкостью и мало кому известны. Предлагаемая критическая статья Г. Рахима посвящена постановке на сцене Татарского академического театра трагедии М. Заитова «Ханбика». Рецензия «Академия театрында тарихи әсәрләр» была опубликована 28 ноября 1928 года в газете «Кызыл Татарстан». Автор даёт характеристику постановке драмы, актёрскому исполнению. Без внимания рецензента не остается художественное оформление спектакля: костюмы и декорации.

Ключевые слова: Гали Рахим, театроведение, татарская периодическая печать, татарская литература, история татарского театра.

Gali Rakhim – writer, literary critic – occupies a special place in the history of Tatar literature. This November marks the 130th anniversary of his birth. His scientific works were published in many newspapers and magazines, now they are a bibliographic rarity and little known. The proposed critical article by G. Rakhim is devoted to the staging of M. Zaitov's tragedy «Khanbika» on the stage of the Tatar Academic Theater. The review «Academy of theater and tarihi assarlar» was published on November 28, 1928 in the newspaper «Kyzyl Tatarstan». The author gives a description of the staging of the drama, acting performance. The artistic design of the performance does not remain without the attention of the reviewer: costumes and scenery.

Key words: Gali Rakhim, theater studies, Tatar periodicals, Tatar literature, history of the Tatar theater.

Кирәк революциягә хәтле, кирәк соң булсын, татар тарихының борынгырак дәверләреннән алынган тарихи пьесаларны татар сәхнәсе сирәк күрә. Мәсәлән, әсир төрек офицеры Хәйдәр бәй тарафыннан язылып, татарчага тәрҗемә кылынып, Февраль чорында Кариев тарафыннан куелган, һәрьяктан зәгыйфь «Шаһгали хан» пьесасын алмаганда[1], Казан ханлыгы дәверен җанландыручы тарихи әсәрләр татар театрында куелганы юк иде. Шуның өчен «Ханбикә» пьесасының Татар академия театры сәхнәсендә куелуы безнең сәхнә тарихында әһәмиятле бер вакыйга дип каралырга тиеш.

Зәетов иптәшнең «Ханбикә»сен[2] бу юлда беренче адым, беренче сынау дип карарга тиеш.

Тарихи драмаларның сәхнәдә гәүдәләндерелүе – сәнгать ягыннан бик җаваплы эш. Бигрәк тә, бер халыкның Академик театрында шул халыкның үз тормышыннан алынган әсәрләр куелса, бу хезмәт тагын да әһәмиятлерәк һәм җаваплырак бер мәсьәлә төсен ала. Мон-

дый пьесаларның язылышы авторлардан, аларның куелышы сәхнә эшчеләреннән бик зур хәзерлек, коры техника хәзерлеге генә түгел, гыйльми яктан хәзерлек сорыйлар.

Менә шуңар күрә дә, бу юлда безнең Академия театры тарафыннан ясалган бу беренче адым уңае белән, гомуми мәсьәләләр дә кузгатылып, матбугатта яктыртылып узуы тиешле һәм урынлы дип уйлана.

Бу әсәрнең һәм аның куелуының бу яктан безгә биргән сабаклары нидән гыйбарәт булды соң?

Иң элек тарихи пьеса язучы кеше тарихчы ук булмаса да, бер тарихчы кадәр, хәтта аннан артыграк та, үзенең алган тарихи чорын нечкәдән, тирәннән белергә, өйрәнергә тиеш. Бәлки автор бу турыда үз тарафыннан күп тырышлык куйгандыр. Шулай да, режиссёрның тырышуына карамастан, пьеса безне XVI гасыр Казанына алып кайтып, сәхнәдә күрсәтелгән нәрсәләрнең чынлап та тарихи яктан дөреслегенә ышандыра алмады. Тарих һәм сәнгать ягыннан без анда, урысча әйтсәк, убедительность* тапмадык.

Без, мәсәлән, урысның яхшы театрларында «Иван Грозныйның үлеме», «Царь Фёдор», «Борис Годунов»[3] шикелле урыс әдәбиятының классик тарихи драмаларын караганда, үзебезне бөтенләй шул эпоханың эченә кереп киткән итеп хис итәбез. Тарихи-иҗтимагый вакыйгаларның ачылышы шәхси интригалар йомгагының сүтелеше белән гармония ясап барганы шикелле, тормыш вак-төякләре, кием-салым детальләре дә, пьесадагы кешеләрнең сөйләшә торган телләре дә шул гармонияне бозмыйлар. Димәк, һәрьяктан дәвернең стиленең берлеге, бөтенлеге саклана. Стильдә берлек исә – һәрбер сәнгать әсәрен гәүдәләндерүдә иң беренче шарт. Шул булмаганда әсәр безгә тиешле тәэсирен бирә алмый; хәтта аның тәэсире нольгә әверелеп калырга да мөмкин.

Көенечкә каршы, «Ханбикә»дә менә шул стиль бөтенлеге юк. Әсәрнең тарих һәм сәнгатьчә яхшы һәм көчле эшләнмәве, әлбәттә, моңар бик күп зарар итә. Иң элек әсәрнең мәүзугы [темасы, сюжеты] ягына кыскача кагылып үтәргә кирәк. Автор әсәрен «тарихи легенда» дип атаган булса да, дөресендә ул легенда түгел, чын тарихи вакыйгаларны җанландыручы пьеса да түгел, ике арадарак бер әйбер булып чыккан. Ләкин аның тарихилык ягы, шиксез, баса төшә. Әгәр фантазия ягына тагы да азрак әһәмият бирелеп, сюжеты тарихка якынлаштырылса, әсәр, һичшиксез, уңышлырак чыккан булыр иде. Татар тарихын аз гына белгән кешеләрне пьесадагы кайбер юрамалар, тарихтан ераклашулар гаҗәпләндерә. Мәсәлән, әсәрнең героинясы Сөембикә булгач, ник аның фавориты тарихи «Кошчак углан»[4] түгел, ни өчен нindидер билгесез «Кулач» дип уйлыйсың. Тарихтан мәгълүм булган кадәр реаль тарихи шәхесләр кертелсә, әсәр моннан ни зарар итәр иде икән? Аннан соң әсәрдә эпоха өчен характерлы булган хаким сыйныф арасындагы партия көрәшләре, Кырым һәм

* Сүз кириллицада бирелгән.

Мәскәү ориентациясенең сәяси власть юлындагы тартышлары һич диярлек күренми; Сөембикәнең хатын була торып, власть башында торуының сәбәпләре, ике каршы партиянең сәяси уеннары арасында кысылып калуы, шунда лавировать итүе күрсәтелми, бөтен әсәр буенча шәхси гыйшык-сөю моментлары иң алгы планга бәреп чыгалар да, аның иҗтимагый әһәмиятен төшерәләр. Бу дәвердә бик әһәмиятле булган Мәскәү тәэсире Казан тормышының үз эчендә сизелми. Ул әллә кая еракта. Вакыйгаларга урыс тәэсире бөтенләе беләң, сәяси вазгыяте һәм сарайдагы роле ачык мәгълүм булмаган, бутафорский «шомчы» Василийга кайтып кала. Ул, XVII йөзнең Мәскәү стрелецлары формасына охшаган киемгә киендерелгән дә, анда да, монда да ялт итеп килеп чыга. Нәкъ «Таһир-Зөһрә»дәге кара гарәп шикелле, бөтен гыйшык интригаларына катыша, әмма сәяси яктан бертөрле дә роле юк.

Әсәрнең тел ягына килсәк, ул баштанаяк хәзерге әдәби татар теле белән язылган. Пьесадагы кешеләрнең сөйләшүләрендә тарихилыкка һич әһәмият бирелмәгән. Алар һәммәсе «мәсьәлә, тәшәккер итәм» дигән шикелле сүзләрне катыштырып, XX гасырның әдәби телендә сөйлиләр. Татар теленә соңгы гасырларда гына кергән «крестьян» сүзе, хәтта урыс теленә дә XVIII йөздә генә кергән «солдат» сүзе, XVI гасыр татарлары авызыннан әйттерелүе бигрәк кызык синхронизм тәэсире бирә. Шуның өстенә тагы аерым кешеләрнең сөйләүләрендә дә индивидуаль аермалар күренми. Менә телнең шулай булуы әсәрнең тарихи колоритын, тормышлылыгын, самимилеген югалталар. Чынлап та, аңлап караган караучыга борынгы Казан декорацияләре эчендә борынгы киемнәр кигән кешеләрнең хәзерге китап теле белән сөйләүләре бик гаҗәп тоела. Бу – тарихи пьесаның бөтен стилен боза торган нәрсә.

Дөрес, моннан 400 ел элек татарың сөйләшү теле ничек булганлыгын без белмибез; ул дәвердән безгә язма әсәрләр дә бик аз сакланып калган. Ләкин безгә бит ул заман теленең нәкъ үзен бирүнең хаҗәте дә юк. Хәзерге телдән беркадәр аермалы булган, хәзерге әдәби гыйбарәләрдән арчылып, бераз борынгылыклар (архаизмнар) кушылып стильләштерелгән телне бирә алсак, сәнгать әсәре өчен шул җитә. Моның өчен, әлбәттә, беркадәр гыйльми хәзерлек күрмичә булмый. XVI һәм XVII йөзләрдән калма язма әсәрләр җентекләп өйрәнелергә тиеш. Шулай ук иске керәшеннәрнең теле дикъкатькә алынырга кирәк; чөнки XVI гасырда чукындырылып, татарлардан аерылган иске керәшеннәрнең теле, мәсәлән, татарларның теленә булган һәртөрле тәэсирләрдән читтә калып, борынгы сафлыкны, борынгы формаларны, борынгы әйтешне (тәләффыз) яхшырак саклаган. Менә шул өйрәнүләргә таянып, XVI гасыр татар теленә азмы-күпме уңышлы рәвештә реставрация ясарга мөмкинлек булыр иде.

Кием-костюм турында да шул ук сүзләрне әйтергә туры килә. Драманың куелышыннан бу турыда режиссёрның нык тырышканлыгы һәм байтак эзләнүләр ясаганлыгы күренсә дә, аерым детальләрдә һаман да тарихи яктан кайбер уңышсызлыклар, анахронизмнар юк

түгел. Мәсәлән, XVI гасыр хатыны Сөембикәнең XIX йөзнең соңгы яртысында татар хатыннарының кунакка барганда киеп бара торган юка, чәчәкле асыл күлмәкләре белән камзулларын киеп уйнавы стильгә туры килми. Мәгълүм юка, чәчәкле «милли» асыл күлмәк безнең Казан хатыннарына XIX йөзнең соңгы яртысында хөкем сөргән урыс-Яурупа модаларына тәкълид [ияру] аркылы килеп кергән; шул заман модалары белән татар күлмәгенең тегелешен чагыштырып карау шуны күрсәтә. Камзул исә, безнең татар арасына XVIII йөздә, ул вакытта Яурупада һәм урысның югары катлауларында ирләр тарафыннан киелгән «камзул» аталган киемгә тәкълид аркасында кергән булырга тиеш; исеме дә, тегелеше дә шуны күрсәтеп тора.

Сөембикәне киендерүдә фантазия юлы беләнрәк бару уңышлырак булыр иде. Мәсәлән, аның икенче пәрдәдәге киеме шактый муаффәкыятьле [уңышлы] иде. Дөрес, без Казан ханлыгы дәверенең чын телен белә алмаганыбыз шикелле, ул дәвернең татар киемнәрен дә аерымачык күз алдына китерә алмыйбыз. Шулай булса да, XVI, XVII, XVIII йөзләрдә Казан ягына килгән Яурупа сәяхәтчеләренең китапларына теркәлеп калган татар рәсемнәрен (гравюраларны) өйрәнү аркасында, без дөреслеккә шактый якын булган борынгы татар киемнәрен төзи алыр идек (Казан музеендагы мәгълүм Сөембикә рәсемен, бу иске рәсемнәр белән чуалтырга ярамый, чөнки ул XIX йөзнең беренче яртысындагы татар киемнәренә карап ясалган).

Иске заман татар киемнәренә реставрация ясаганда, XVI, XVII йөзләрдә Мәскәү урысларының кигән киемнәрен өйрәнү дә бик файда итәр иде. Чөнки бу заманда урысның югары катлауларына татарның кием-салым модалары бик нык тәэсир итүе – мәгълүм нәрсә. Моны урыс тикшерүчеләре үзләре дә игътираф итәләр [әйтәләр, таныйлар]. Мәсәлән, «монамах бүреге» аталган чите мехлы урыс патшалары таҗының, өйдә киелгән такыяларның, байлар туннарының, сәхтиян [сафьян] читек һәм итекләрнең, шулай ук сугыш коралларының һәммәсенең татардан алынганлыгы билгеле.

Ул заман татар хатыннары өчен чапан бөркәнүнең дә характерлы булмаганын әйтеп китәргә кирәк. Чапан бөркәнү безгә Урта Азиянең иң көчле тәэсир иткән заманында, XIX йөзләрдә генә килеп таралган булырга тиеш. Борынгы татар хатыннары баш киеме өчен өрпәк [өчпочмаклы яулык] һәм тастар [кияүгә китәсе кызлар башларына сарып йөри торган озынча ак киндер яулык] кебек нәрсәләр характерлырак булыр иде. Чөнки болар, гомумән, күчмәле төркиләрдә бар; керәшеннәрдә тастар әле дә сакланган. Гади халыкның, бигрәк тә авыл халкының борынгы тарихи киемнәрен яңадан торгызу өчен, безгә тагын шул иске керәшеннәргә кайтырга туры килер. Чөнки аларда безнең хәзерге татар киемнәренә охшамаган оригинал хатын-кыз киемнәре сакланган. Бу киемнәрне алар аз үзгәреш белән XVI гасырдан ук саклап алып киләләр булырга кирәк. Һәрхәлдә, Казан ханлыгының гади халык киемен гәүдәләндергәндә, бер яктан

чуваш һәм күрше фин халыкларының, икенче яктан күчмәле төрек халыкларының киемнәрен күз алдында тотып комбинация ясарга кирәк. Мәсәлән, тәвәккәл бүрек [мех эчле, тышы чүпрәк, плюш яки постаудан тегелгән, гөмбәз сыман түбәле, колакчынсыз баш кием] белән казаки, әлбәттә, ул заман киемнәре була алмас инде; алар урынында колакчын, колакчынга охшашлы киез эшләпә белән якасыз чикмән урынлырак булачак ...

Сарайдагы җарияләрнең дә, нәкъ солдатлар шикелле, һәммәсенең бертөсле киемгә киендерелүе, җитмәсә тагын ул киемнең балаклы ыштаннардан, кыска балет юбкаларыннан һәм декальтәле корсаждан гыйбарәт булуы караучыга кызыксыз тәэсир итүен дә әйтеп үтәргә кирәк. Монда реализм ачыктан-ачыкка балетка корбан ителгән.

Сүз эчендә Казан ханлыгының сәяси тормышында бик зур роль уйнаучы иң зур дин башлыгы булган «сәед»нең фигурасы турында да бер сүз әйтеп китәргә кирәк. Вәкарьле [горур] һәм мәһабәт булу урынына сәеднең кыяфәт һәм кием безнең хәзерге авыл муллаларыннан аергысыз иде.

Декорацияләргә килгәндә, 1 нче пәрдәдәге сарай эчен яхшы ук уңышлы дияргә туры килә. 3 нче пәрдәдәге кала эче дә, гомумән алганда, яман түгел.

Декорацияләрнең иң уңышсызы Идел буе пәрдәсендә иде. Күз алдыбызда булган Иделне үзенә охшатыбрак бирү, әлбәттә, тырышканда художникның кулыннан килер иде. Шәт 400 елда Иделнең физиономиясе ул чаклы үзгәрмәгәндер. Аннан соң бу урынның нинди җир булуы да пьесаның барышыннан ачык аңлашылмады.

Инде артистларның уйнавына килсәк, бу – әлбәттә, тарихи пьесаның үзенә турыдан-туры аз кагыла торган мәсьәлә. Ләкин артистның дәверне яхшы белеп, аңлап, күз алдына китереп уйнавының да тарихи пьесаның формалашуы өчен әһәмияте зур булуы шиксез.

Безнең татар артистларының күбесендә нормаль табигый, реаль уен һәм сөйләү юк. Күбесенчә табигый, аһәңле сөйләү урынын бездә кирәксез пафос, декламация һәм көйләп сөйләү тота. Безнең иң карт уйнаучыларыбызның да бу бәладән котыла алганнары юк. Уйналган әсәр никадәр хәзерге тормыштан ераграк булса, бу хәл шулкадәр артыграк сизелә. Хәзерге заманның реаль пьесаларында чибәр генә дөрес тон ала алган артистлар хыялый, тарихи пьесаларда, Шәрык тормышыннан алынган әйберләрдә бөтенләй ялгыш, ялган, табигый булмаган тон алып, бик тиз пафослы декламациягә биреләләр. Бу, әлбәттә, бездә электән театрның үз башына гына тәрәккый итүеннән, артистларны тәрбия итүче бер мәктәпнең булмавыннан, безнең иске кадр уенчыларыбызның яхшы сәхнә мәктәбе дә күрмәгән булуларыннан килә. Бу хәлгә бераз ярдәм итү өчен Академик театр артистларыбызны планлы рәвештә, Мәскәүнең Академик театрларындагы уйнавышының куелышы белән таныштыру өчен, Үзәк вакытлы гыйльми командировкаларга җибәрү файдалы булыр иде.

Искәрмәләр

1. Сүз төрек офицеры Гали Хәйдәр тарафыннан иҗат ителгән «Шаһгали хан» исемле дүрт пәрдәле трагедия хакында бара. Әсәр «Сәйяр» труппасы артистлары тарафыннан 1918 елның 4 маенда (иске хисап белән) «Большой театр» сәхнәсендә уйналган. Сәхнәдә Шаһгали ролен Г. Кариев, Сөембикә ролен Фатыйма Ильская башкарган. (Бу хакта 1918 елгы «Кояш» газетасының 15 май (№ 1235) санында белдерү урнаштырылган.)

2. Мирза Зәетовның «Ханбикә» исемле тарихи легендасы 1928 елда сәхнәләштерелә. Беренче мәртәбә 1928 елда театр техникумының бишьеллык юбилее уңаеннан, техникум тәмамлаучы укучыларның имтихан спектакле буларак куела. Шул ук елда Татар академия театрының 3 нче премьерасы булып сәхнәгә менә. Әсәргә музыканы Салих Сәйдәшев яза. (Бу хакта тулырак мәгълүматны Л.Ш. Гарипова һәм Ф.Х. Миңнуллинаның «Ханбикә – сәхнәдә: беренче тәҗрибәләр, ялгышлар, уңышлар...» (Фәнни Татарстан. 2020. № 4) мәкаләсеннән табарга мөмкин).

3. Монда рус язучысы, шагыйрь, драматург, тәрҗемәче Алексей Константинович Толстойның (1817–1875) XVI гасыр ахыры – XVII гасыр башы Россия тарихында булган вакыйгаларны сурәтләгән «Смерть Иоанна Грозного» (1865), «Царь Фёдор Иоаннович» (1868) һәм «Царь Борис» (1870) тарихи трилогиясе күздә тотыла.

4. Кошчак углан (? –1551) – 1546–1551 елларда Сафагәрәй хан, Сөембикә ханбикә чорында хөкүмәтне җитәкләгән шәхес. Мәскәү тарафдарларына каршы көрәшә. Шаһгали хан вакытында Казан ханлыгыннан кача, русларга әсирлеккә эләгә. Христианлык кабул итүдән баш тарткач, җәзалап үтерелә.

Басмага әзерләде:
Хөснетдинова Гөлназ Азат кызы,
филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре